

ЗАКОН КРИЗЬ ПРИЗМУ ОСНОВНИХ ТИПІВ ПРАВОРОЗУМІННЯ

THE LAW THROUGH THE PRISM OF THE MAIN TYPES OF LEGAL THINKING

Шевцова А.В.,
студентка спеціальності «Право»
Інститут післядипломної освіти
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

У статті висвітлюється проблема трактування закону з позицій основних правових доктрин: легістської (законницької) та юснатуралістичної. Наголошено, що легізм як ідеологія та практика є втіленням раціоцентричного мислення, відповідно до якого нормативний акт трактується як засіб вивіщення держави над людиною, як форма, що має довільний зміст.

Із позицій юснатуралістичного розуміння права нормативний акт постає формально-змістовним втіленням смислових характеристик права, що є водночас загальнолюдськими цінностями.

Ключові слова: закон, нормативно-правовий акт, легізм, юснатуралізм, природне право, принципи права, правове мислення, євроінтеграція, правові цінності, смисли права.

В статье освещается проблема понимания закона с позиций основных правовых доктрин: легистской (законнической) и юснатуралистической. Подчеркивается, что легизм как идеология и практика является воплощением рациоцентрического мышления, согласно которому нормативный акт понимается как средство доминирования государства над человеком, как форма с произвольным содержанием.

С позиций юснатуралистического понимания права нормативный акт является формально-содержательным воплощением смысловых характеристик права, являющихся одновременно общечеловеческими ценностями.

Ключевые слова: закон, нормативно-правовой акт, легизм, юснатурализм, естественное право, принципы права, правовое мышление, евроинтеграция, правовые ценности, смыслы права.

The article deals with the problem of interpreting the law from the standpoint of the main legal doctrines: the legal and legalistic. It is emphasized that legalism as ideology and practice is the embodiment of rational-centered thinking, according to which the normative act is interpreted as a means of raising the state of man as a form that has arbitrary content.

From the standpoint of the naturalistic understanding of law, a normative act appears as a formally-meaningful embodiment of the semantic characteristics of law, which are at the same time universal values.

The article emphasizes that Ukrainians now need a new philosophy of a normative act. It should be based on the principles of natural law. In the light of this new philosophy of the normative act, the authorship of him should be rethought – it is said that in a democratic society the state cannot monopolize the legislative activity. At least, there is no reason to refuse the people as a subject of law-making in carrying out this activity. The very essence of a normative act as an order, a power order sounds like a nonsense in the context of the European integration aspirations of Ukrainian society. Normative-legal act should be considered a kind of partnership agreement, a compromise between the people and the authorities. He must affirm and defend those values and foundations of life that have been organically shaped for centuries and characteristic of the Ukrainian people. Since a legal normative act is a form of existence of law as the principle of legal equality, all subjects of law have to think of it as a general obligation, because the right in any form is of general significance. And just like all the subjects of law, and not just the state, must protect him from violations. Such an interpretation of a normative legal act from the standpoint of naturalist humanistic thinking makes it a powerful factor in the implementation of the strategy of building a rule of law and the European integration aspirations of Ukrainian society.

Key words: law, normative legal act, legalism, jurisprudence, natural law, principles of law, legal thinking, eurointegration, legal values, meanings of law.

Постановка проблеми. Для успішного правового розвитку, зокрема, вирішення проблеми забезпечення прав людини в сучасній Україні, важливе значення має питання якості законодавства, яке є невід'ємним елементом механізму реалізації прав людини. Відомо, що достатньо тривалий час, принаймні впродовж ХІХ – першої пол. ХХ ст. європейці твердо вірили, що закон як витвір всесильного раціо може стати безумовним засобом наведення ладу в суспільному бутті, його благополуччі та прогресивному розвитку. І лише після ствердження низки тоталітарних режимів, диктаторських та автократичних держав, що зробили очевидним тотальне порушення прав людини у різних формах, ідея всесильності закону похитнулася, і нинішні правники задумалися над проблемою захисту людини від агресії держави та закону. Звісно, без законів обійтись неможливо, тому актуальною нині є проблема, як зробити його якісним, тобто гуманістичним, що нині є особливо актуальним для українського правового розвитку.

Виявляється, до проблеми якості нормативно-правового акту мають стосунок основні типи праворозуміння. Розуміння права, його форм та джерел безпосередньо залежать від типів раціональності, від методологічних підходів, від таких типів право розуміння як легістський (законницький) та природно-правовий (юснатуралістичний). У статті зроблено спробу висвітлити проблему

нормативно-правового акту з позицій основних типів раціональності, відображенням яких є основні типи праворозуміння.

Аналіз останніх досліджень. Окремі аспекти проблеми якості закону досліджувалися різними авторами. Зокрема, з позицій законницького підходу закон трактували І. Котюк, М. Кравчук, О. Олійник, О. Осауленко, О. Скакун, П. Рабінович, В. Цвік та інші [1–3], з позицій юснатуралістичного підходу різні аспекти закону як форми права висвітлювали М. Братасюк, О. Бандура, В. Селіванов, В. Кравець, Л. Петрова, О. Ющик, М. Терлюк, В. Нерсисянц та інші [4–6]. На ідеї ствердження нової філософії закону наголошують І. Лозинська, А. Нижник, Л. Парашук та інші [7–12].

Мета статті – висвітлити сутнісні характеристики закону з позицій основних типів праворозуміння.

Виклад основного матеріалу. До проблеми правового реформування безпосереднє відношення має якість мислення суб'єктів права. До цього аспекту правової реформи увага в сучасній Україні дуже скромна – реформа у правовій сфері звалася в основному до інституційних та законодавчих змін. А даремно, бо виявляється, що від типу правового мислення залежить дуже багато. Якщо воно і далі буде легістським, законницьким, державоцентристським, у суб'єктів, що здійснюють законодавчу діяльність

та правозастосування, навряд чи зміниться якісно правова сфера, навряд чи ствердиться гуманістична парадигма у правовому розвитку. Це проблема праворозуміння, яке може бути різним. Виявляється закон як форму та джерело права можна розуміти і трактувати по-різному. Від цього розуміння буде залежати якість закону, а, отже, його вплив на суспільні відносини.

У контексті нашого дослідження важливо визначити ті критерії, завдяки яким нормативний акт стає правовим явищем. Із позицій легізму нормативно-правовий акт у науковій теоретико-правовій літературі визначається, як правило, як письмовий документ, прийнятий компетентними органами державної влади, який окреслює певні правила поведінки, що є загальнообов'язковими для виконання і охороняються державою від порушень [1; 3].

Якщо проаналізувати критерії, які фігурують у цьому трактуванні закону, то можна зауважити, що вони всі – державне авторство нормативного акту, змістовні нормативні приписи, загальнообов'язковість виконання цих правил поведінки, охорона їх від порушень – це суто формальні ознаки. Так представники легізму здійснюють підміну смислових характеристик нормативного акту суто формальними ознаками. Така підміна є характерною рисою цього типу праворозуміння. Критерій правності, тобто той критерій, який зумовлює віднесення нормативного акту до правових явищ, у цьому випадку нехтується.

Правим вважається будь-який акт, створений органами влади безвідносно до того, справедливий він чи ні, порушує права людини чи ні. Тобто, нехтуючи цінності права та його смислові ознаки, легізм дає державі зелене світло на свавілья стосовно людини. Відступ від норм та цілих актів позитивного права не допускається, оскільки їх виконання є загальнообов'язковим. Норми позитивного права мисляться своєрідним знаряддям влади для захисту своїх групових інтересів, досягнення своїх цілей. Вони є зброєю супроти свободи індивіда, особливо норми імперативного плану, оскільки вони велять, наказують, карають у разі їх порушення. Норми законодавства стають засобами підкорення поведінки індивідів недемократичній владі. Принцип тотожності права та закону, що пронизує легістське праворозуміння, легітимізує будь-яке насильство влади над людиною, виправдовує узаконене неправо, в чому і полягає його негуманістична суть.

Легізм у формі нормативізму є такою ідеологією і практикою, що успішно використовувався і нині може використовуватися недемократичними режимами, яким необхідний тотальний контроль за поведінкою індивідів. Звісно, тут йде мова про неправові законодавчі акти, тобто про акти, які змістовно не відповідають принципу правової рівності.

«Норми чинного законодавства є власне правовими лише в тій мірі і остільки, оскільки в них присутній нормативно виражений і діє принцип формальної рівності і формальної свободи індивідів», – підкреслює В. Нерсеянц [7].

Ми нижче покажемо інший, гуманістичний підхід до трактування закону, а зараз вважаємо за доцільне наголосити, що легістське розуміння нормативного акту здійснюється з позицій механістичного, позбавленого ціннісного виміру, раціоцентричного, плоского, розсудкового мислення. Воно було сформоване в новоевропейську епоху, що була добою раціоцентризму, об'єктивізму, універсалізму тощо [5]. «Образ людини модерну як вольової та розумної істоти став фундаментом для конструювання раціонального суспільства, раціональних законів, раціонального суспільного устрою. Створюються раціональні проекти суспільства майбутнього, кодифікується право, перетворюючись у схематичне утворення, що дуже віддалене від життя, створюється модель правової держави, де верховенствує закон як абстрактна схема», – слушно наголошує М. Братасюк [12, с. 8–13]. Раціоцентричне,

«обліковуюче» (М. Гайдегер) мислення модерну, будучи відірваним від свого буттєвого коріння, створює абстракції, відірвані від життя, схематизує людські взаємини, створює абстрактний образ людини, орієнтуючи на нього суспільні інституції, державні установи, програми у різних сферах життя тощо.

Завдяки цьому типу мислення у правовій сфері абстрактні норми – схеми законодавства, «буква закону» були вивіщені над людиною, її життям, честю, гідністю, справедливістю, рівністю, іншими смисловими ознаками права і загальнолюдськими цінностями. Найбільш негативний його наслідок – приниження людини перед державою і законом і заперечення її природних прав та загальнолюдських цінностей. «Раціоцентричне мислення в кінцевому підсумку утверджує монополізм держави, яка оголошує себе істиною в останній інстанції в усьому, включаючи і право. Цей монополізм логічно завершується тоталітаризмом» [12].

Раціоцентричне мислення і такий же світогляд, в якому немає місця живій людині, схильні до схематизму, догматизму, омертвіння живого, знищення індивідуального, унікального тощо [5; 12]. Домінанта загального, універсального стає пануючою в цьому типі мислення. У ньому зникають смисли, воно стає безсмисловим, на місці смислів постають значення, які можуть змінюватися, як завгодно. Раціоцентризм – це раціоналізм розсудку, який все підраховує, розраховує, співставляє, вимірює, відсікає, препарує, на все накладає свої утилітарні форми, в які не вміщуються смисли і цінності людського буття, – слушнозначається в науковій літературі [13, с. 53–68].

Х. Ортега-і-Гассет, осмислюючи цей тип мислення, писав: «У Греції це багатство практичних можливостей не набуло б вирішального впливу на душі, але в Європі воно співпало з пануванням так званого буржуа, людини того складу, яка не відчуває потягу до теоретичного споглядання, а спрямована на практику. Буржуй бажає влаштуватися у світі зі зручностями, узгоджуючись із власним задоволенням» [14, с. 6–66]. Йому потрібна культура кількості, в якій обліковується і зважується культура прагматизму та споживацтва.

Саме це раціоцентричне мислення стало і державоцентричним. Будучи байдужим до конкретної людини, воно заперечує її природні невідчужувані права, вивіщує над нею державу, закон та його норми, здійснює підміну права законом, що втілює насильство влади над людиною, правової поведінки – нормативною, правовідносини – законвідносинами, правову відповідальність – свавільно-законницькою, правопорушення – законопорушенням тощо [15]. Свого апогею використання цього типу псевдоправового мислення, що трансформувалося в ірраціональне, набуло в радянську епоху, для якої характерним було тотальне невизнання природних прав людини і фізичне винищення десятків мільйонів людей. Захоплення європейських юристів цим типом мислення було теж величезним, що засвідчує, наприклад, таке явище як «юриспруденція понять». Загалом європейські правники-легісти сприяли формуванню західноєвропейських тоталітарних режимів першої пол. XX ст.

У світлі раціоцентричного мислення нормативний акт постає формою з довільним державоцентричним змістом, що перетворюється в джерело агресії держави проти людини. М. Гайдегер, намагаючись захистити людину від наступу цього руйнівного механістичного мислення, писав, що людина буде беззахисною перед ним до того часу, доки «... рішуче не протиставить калькуляції осмислююче мислення /.../. Як тільки осмислююче мислення пробуджується, воно повинно працювати безперестанку, з будь-якої, найменш значної причини /.../, оскільки воно дає нам можливість осмислювати те, що знаходиться під особливою загрозою в атомний вік, а саме закоріненість витворів людини» [16, с. 108–109]. Право – це теж витвір

людини і буття закоріненість його необхідна, інакше воно не зможе адекватно відповідати на запити цього буття.

На протидію модерному державоцентричному, механістичному, догматизованому мисленню, позбавленому ціннісного виміру, «осмислює мислення» (М. Гайдегер) є антропоцентричним, гуманістичним, релевантним буттю, тому результатом цієї мислительної діяльності є не просто закон, який може порушувати права людини, а правовий закон, тобто закон, змістовно увідповіднений змісту права, загальнолюдським принципам, що закріплюють і захищають загальнолюдські цінності [6; 7; 11; 15]. Для цього мислення сутність критерію правності якраз і полягає у цій відповідності змісту нормативного акту змісту права, які є водночас загальнолюдськими цінностями. Саме це увідповіднення і надає нормативному актові статусу правового явища, робить його елементом «імперії права» (Р. Дворкін). Для цього мислення нормативно-правовий акт є не просто втіленням волі законодавця, його наказом, велінням, приписом, а змістовною формою вираження принципу правової рівності, рівної міри справедливості, свободи, істини, поваги до людської гідності, честі тощо для всіх суб'єктів права. В цьому і полягає його цінність – нормативно-правовий акт не маніпулює людьми, а навпаки не дозволяє ними маніпулювати, стверджуючи гідність і взаємоповагу суб'єктів права як норму життя. На цьому рівні раціональності живий індивід стає альфою і омегою права, право в усіх можливих формах існує для нього, для задоволення його інтересів і потреб і іншої мети у нього бути не може.

Із позицій гуманістичного мислення інші характеристики нормативного акту – авторство держави, загальнообов'язковість виконання норм закону, охорона цього акту державою загалом не заперечуються, проте не вважаються основними смисловими характеристиками. Не вони роблять нормативний акт правовим явищем, а найперше правовий зміст.

Гуманістичне мислення знаходить своє втілення та вираження у юснатуралістичній (природно-правовій) парадигмі. В її основі лежить категорія природного права як принципів права, що стверджують загальнолюдські цінності: людину, її життя, невідчужувані природні права, справедливість, добро, рівність, свободу тощо. В контексті цієї парадигми мислення людина вважається найвищою цінністю і право в усіх формах буття покликане допомогти їй ствердити себе, відбутися у повній мірі [5; 7].

Особливо важливим аспектом законотворчої діяльності є розуміння законодавцем значимості для створення нормативного акту загальнолюдських принципів права, які заперечуються легістським (законницьким) мисленням. Загальнолюдські принципи права – результат діяльності не емпірично-розсудкового мислення, яке засобом творення абстракцій, далеких від життя, продукує норми, а розумного мислення, яке є синтезом вищого категоріального рівня. Інша особливість принципів права полягає в тому, що вони поєднують людину з природою, космосом, Богом. У силу своєї природи, наближення до глибинних засад людського буття, принцип первинніший норми, вагомійший від неї, оскільки виражає фундаментальне, глибинне, сутнісне, смислове в праві. Ця метафізика заперечується легізмом, для якого право має бути втіленням не метафізичних смислів, а емпіричної сили, волі, влади [7; 15].

Втілюючи загальнолюдські цінності та смисли, принципи права виразно виражають гуманістичний потенціал права на протидію нормам права, які більш схематичні та конкретні, мають відчутніший репресивно-владний характер, що не властиво принципам права. Принцип завдяки своїй абстрактності, загальності, невизначеності дозволяє варіативність моделей поведінки для суб'єкта права, роз-

ширюючи обсяг його свободи, сприяючи його самовизначенню [17]. Принципи права виражають стратегію правового розвитку, вони виступають програмними засадами для законодавчої діяльності. Нехтування ними зумовлює заперечення смислів та цінностей права, поза якими творення правових нормативних актів неможливе.

Легістське емпірично-розсудкове мислення віддає перевагу нормі закону, вважаючи її конкретнішою, а тому важливішою, а не загальнолюдським принципам права, які мисляться загальними ідеями, відірваними від дійсності. Насправді ж норма частковіша, конкретніша, поверховіша, похідна від принципів, вторинна, а тому менш вагома і значима для правового розвитку, – підкреслює М. Братасюк [17].

У пострадянській українській правничій діяльності загалом і нормотворчій зокрема роль і значимість принципів права зосібна, незаслужено применшена у зв'язку із домінуванням законницького підходу до розуміння права, стереотипів та кодів законницького мислення. Ця ситуація вимагає відмови від законницької парадигми мислення і звернення до юснатуралістичної, яка має потужний гуманістичний вимір і є дуже органічною для української правової традиції. Науковці зазначають, що українські правники все більше використовують такі концепти, як «природне право», «справедливе право», «невідчужувані природні права людини», «загальнолюдські цінності» тощо. Ми поступово вчимося відрізнити право від закону, принцип верховенства права від принципу законності, стверджуємо принцип людини як найвищої цінності тощо [18].

У концепціях природного права природне право визначається як універсальне, об'єктивне, первинне стосовно закону та держави явище, що є втіленням об'єктивних цінностей та потреб людського буття і абсолютним критерієм правності всіх людських настанов. В. Нерсесянц зазначає, що вимоги і цінності природного права забезпечують суб'єкту права вищу правоту, якщо він діятиме відповідно до них. Заперечення ж цих вимог, правил, цінностей у природно-правовій свідомості асоціюється зі злом і руйнацією. Природно-правові цінності та вимоги однаково «працюють» в усіх сферах людського буття, поширюються на всі види життєдіяльності особистості, присутні у будь-якому часі та просторі [7].

Підсумовуючи, можемо констатувати наступне: українцям нині необхідна нова філософія нормативного акту. Вона має ґрунтуватися на засадах природного права. В світлі цієї нової філософії нормативного акту має бути переосмислено також його авторство. Мова йде про те, що в демократичному суспільстві держава не може монополювати здійснювати законодавчу діяльність. Принаймі відмовити народові як суб'єктові правотворчості у здійсненні цієї діяльності немає жодних підстав. Та й сама суть нормативного акту як веління, наказу влади звучить нонсенсом у контексті євроінтеграційних прагнень українського суспільства.

Нормативно-правовий акт має мислитися своєрідним партнерським договором, компромісом між народом та владою. Він має стверджувати та захищати ті цінності та основи життя, які органічно склалися віками і властиві українському народові. Оскільки правовий нормативний акт є формою буття права як принципу правової рівності, всі суб'єкти права мають мислити його як загальнообов'язковий для виконання, бо право у будь-якій формі є загальнозначимим. І так само всі суб'єкти права, а не лише держава, мають його захищати від порушень. Таке трактування нормативно-правового акту з позицій юснатуралістичного гуманістичного мислення робить його потужним чинником реалізації стратегії побудови правової держави та євроінтеграційних прагнень українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна теорія держави і права / За ред. В.В. Копейчикова. К.:Юрінком Інтер, 1999. 423 с.
2. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави та права: підручник. Львів, «Новий Світ – 2000», 2003. 417 с.
3. Осауленко О.І. Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник. ... Монографія. К.: Знання, 2006. 334 с.
4. Бандура О.О. Основні цінності права як системи. *Право України*. 2008. № 5. С. 14–19.
5. Братасюк В.М. Правова реальність як форма вираження інтелектуальної традиції епохи. Автореф. дис. к.ю.н.: 12.00.12 – філософія права; Нац. акад. внутр. справ України. К., 2005. 20 с.
6. Козюбра М.І. Правовий закон: проблема критеріїв. *Вісн. Акад. правових наук України*. 2003. № 2–3. С. 83–96.
7. Нерсисянц В.С. Філософія права. Учебник для вузов. М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА. Москва, 1998. 652 с.
8. Буткевич В. Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського Суду з прав людини судами України. *Право України*. 2011. № 7. С. 48–63.
9. Братасюк М.Г., Росоляк О.Б. Принципи та норми права в контексті самовизначення людини – особистості як суб'єкта права. *Актуальні проблеми правознавства. Збірник наукових праць*. Випуск 2. 2017. Тернопіль: ТНЕУ. С. 5–11.
10. Шаган О.В. Система принципів нормотворчості. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Данила Галицького*, 2014. № 9. С. 64–69.
11. Грищенко А. В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень». К., 2002. 18 с.
12. Братасюк М.Г. Постмодерна візія людини і право. Тези звітної наук. конференції філософського ф-ту ЛНУ імені Івана Франка. Дрогобич, 2016. С. 8–13.
13. Братасюк М.Г. «Осмыслиющее мышление» (М. Гайдегер) в правовой сфере как чинник порозуміння в сучасній Україні. Діалог і порозуміння для європейської та світової спільнот (Із залученням творчого досвіду Львівсько-Варшавської школи). [Коллективна монографія] За заг. ред. проф. А.Караса. Львів, 2017. 216 с. С. 53–68.
14. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? Москва, 1991. С. 6–66.
15. Братасюк М.Г. Антропоцентрична теорія права. Київ. 2010. 295 с.
16. Хайдеггер М. Отрешенность. Разговор на проселочной дороге. Избранные статьи позднего периода творчества. М.: Высшая школа, 1991. С. 102–112.
17. Братасюк М.Г. Співвідношення принципів та норм права крізь призму форм раціональності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. Режим доступу: www.pap.in.ua.
18. Братасюк М.Г. «Формула Радбруха» в контексті сучасного українського правового розвитку. *Публічне право*, 2014. № 2.